

Bergson, Dienes Valéria, Prohászka és Teilhard de Chardin szellemi–lelki kapcsolódása

Bevezetés. Megtérők a 19–20. század fordulóján

A 19–20. századforduló nagy konvertitáinak hatására spirituális megújulás kezdődik Franciaországban, és innen kisugárzik Európára. Tudjuk, hogy a megtérések „tornádójának” szele megsuhintotta a Párizsban tartózkodó Adyt is: ekkoriban sorban születnek istenes versei.

Franciaország szellemi–vallási helyzete a 20. század elején különös paradoxonról tanúskodott. Egyrészt erre az időre felerősödött a laicitás: meghozták az egyház és az állam szétválasztásának törvényét; ezt a francia katolikusok nagy része úgy élte meg, mint az egyház és a keresztény hit elleni agressziót. Másrészt elkezdődött Franciaország szellemi, lelki újjászületése, éspedig az értelmiség – írók, művészek, filozófusok – sorozatos megtérése következtében. Különös jelenség: a konvertiták azután maguk is térítőkké lettek, egymásra kölcsönösen hatottak.

2010-ben jelent meg Párizsban Frédéric Gugelot kutató híressé vált új könyve: *Az értelmiségiek megtérése a katolicizmusra Franciaországban 1885–1935 között*.¹ Izgalmas olvasmány! Az ismert nagy megtérők mellett sok olyan nevet is olvashatunk, amelyeket mára már elfelejtettek. Gugelot több szempontból tárgyalja a megtérések történetét: leírja a franciaországi egyházi, szellemi, politikai helyzetet, egyesek sajátos útját,

A szerző teológus, a *Távlatok* című folyóirat szerkesztője; e-mail: szabo.ferenc.sj@gmail.com

A tanulmány alapját képező előadás az Orkesztika Alapítvány és az ELTE BTK Magyar Filozófia Központja által szervezett *Eszmélet – gondolat – mozdulat. Dienes Valéria filozófiája* című konferencián hangzott el Budapesten, 2018. április 12-én.

1 *La conversion des intellectuels au catholicisme en France (1885–1935)*. CNRS Éditions, Paris, 2010.

a befolyásokat, a barátságokat, például a konvertita Maritain házaspár kiterjedt körét: írók, művészek, filozófusok tömeges megtéréséről beszélhetünk. A leghíresebbek: Claudel, Péguy, Jammes, M. Jacob, Reverdy, Green, Mauriac, továbbá az akkor születő, híressé vált könyvkiadó, a Nouvelle Revue Française köréből Copeau, Rivière, Ghéon. A szerző elemzi a megtérők nagyon változatos történetét, a korszellemet, objektív indítékaikat, és rávilágít arra, hogy *jórészt ők készítették elő és támogatták a francia katolicizmus megújulását*. 150 nevet ismertet, egyeseket bővebben, másokat csak utalásszerűen. A megtérések hulláma messzeszemenően a legmagasabb 1905 és 1915 között – ebben szerepet játszott az első világháború is. Az összes megtérő átlagéletkora alacsony, tehát 78 százaléuk fiatal. Földrajzilag Párizs a központ; bizonyos zarándokhelyek (La Salette, Lourdes) is ihletői voltak a megtéréseknek, továbbá bizonyos olvasmányok, mint a Biblia, Szent Ágoston, Pascal, *Krisztus követése*. Egymásra is hatottak a megtérők, akik közül egyesek „térítő” lettek (például Claudel térítette Jacques Rivière-t). Sok volt a zsidóságból megtért, főleg zsidó nők (60 százalék), például az orosz zsidó származású Raïssa Maritain, Suzanne Bing, vagy a férfiak közül Max Jacob, René Schwob, Jean-Pierre Altermann.

Henri Bergson (1859–1941) spirituális filozófiája meghatározó befolyást gyakorolt a megtérők egy jelentős részére. Közéjük tartozott pl. a Maritain házaspár is. Őket a költő, Charles Péguy vitte el a Collège de France-ba Bergson előadásaira. A Bergson-órák hatásáról Jacques Maritain felesége, Raïssa számol be *Nagy barátságok* című könyvében.²

Dienes Valéria (1879–1978) Párizsban az 1909–10-es és 1911–12-es években hallgatta Henri Bergson filozófiai előadásait a Collège de France nyolcas termében.³ Valéria (nekem 1965-től, párizsi megismerkedésünk óta Vali néni) már 1908-ban olvasta Bergsontól a *Teremtő fejlődést*, majd a Mester fordítója és eszméinek terjesztője lett Magyarországon.

2 Raïssa Maritain: *Nagy barátságok*. Szent István-Társulat, Budapest, 1986.

3 Szabó Ferenc: *Dienes Valéria önmagáról*. Agapé, Szeged, 2001, 227–277. (levelezésünk). A könyv végén a dr. Dienes Gedeon által összeállított bibliográfia. Dienes Valéria kéziratoss hagyatékában (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fond 223) megtaláljuk az előadásokról készített, francia nyelven írt jegyzeteket: 1910. dec. 10. – 1911. márc. 11.: Spinoza (a változás) [83 kéziratoldal]; 1910. dec. 10. – 1911. márc. 19.: A személyiségről [89 kéziratoldal]; 1911. márc. 10. – 1911. máj. 9.: A személyiségről [80 kéziratoldal]; 1912. jan. 6. – 1912. márc. 23.: A fejlődés eszméje [133 kéziratoldal]; 1912. jan. 6. – 1912. márc. 23.: Spinoza Etikája [121 kéziratoldal].

Vali néni 1957-ben, még kiadatlan *Bergson* című esszéjében visszaemlékezik a Bergson-órákra. Költőien érzékelteti azt az izzó szellemi légkört, amely a híres 8-as termet betöltötte, és amiről számos egykorú Bergson-hallgató (például Jean Guilton filozófus is) tanúskodik. Így kezdődik: „Jelenléte betöltötte a termet. Sugárzott. Magas katedrájának elsőpados árnyékában ültünk. Csodálatos világító fej jelent meg az asztal felett. Tekintete kéken simított végig a termen, a sűrű emberarcokon. Megszólalása halk, tiszta artikulációs beszéd, ennél csak a gondolat lehetett finomabb, amelynek elemzésére vállalkozott. Azt mondta, hogy egész évben ezen a napon s ebben az órában a lélekről és a testről akar beszélni. *A Szellem és a Test* – mondta a címet. [...] Elkezdődött egy »emlékezés«, egy fakadó forrás, abból a messze múltból való, amikor a boldogság elfogulatlan biztonságában, a teremtető élet munkájának talaján kezdett élni bennem egy megújulás, amely a régi énemből kiemelt engem. Ez a folyamat azt a nevet viselhetné: *bergsoni évek*.” Később még ezt olvassuk: „És lefolyt a tanév. Tele színes, gazdag emlékezniával. Annak a nagy belső átalakulásnak külső kerete az a minden ízében termékeny párisi szellemi atmoszféra volt, amelyet csak az a Quartier Latin tud adni. *Nem kellett földrengés a mi ateistás materializmusunkból való kivetkezéshez, csak el kellett kezdeni gondolkodni a Nyolcas Terem levegőjében*. És hazavinni a gondolatot...” Az esszé végén pedig: „A gondolat megelevenedése folyt ezeken az órákon. Mindenki a saját belső készletével, mindenki a saját »érzékével«, mondjuk belső érzékszerveivel dolgozott, felvetelezett és egyesült a feléje áradó gondolatban. Átnevelődés, áthasonulás volt – a metafizikának, a Valóság átélésének iskolája. Visszafordulni már nem lehetett. Az evolúció ereje volt ez, az egyéni eszméletfejlődés visszaverődésében, vagy inkább beleolvadó lendületében, mert ez az egység megállíthatatlanul tart Előre és Felfelé. Bennünk volt a megújulás. De még hosszú, tarka, eseménydús nagyidőnek kellett letelni 1923-ig, onnan 1957-ig, hogy a lélek élte tényein nevelődve arra érjen, amivé szánta Isten.”

Az idézett vallomás rávilágít Dienes Valéria szellemi/lelki fejlődésére, 1923-as megtérésének előzményeire, amelyet egyszer hosszan elmesélt nekem, és előttem Belon Gellért püspöknek.⁵ Most Vali néni 1974. május 6-i leveléből idézek, amely a 95 éves gondolkodó lelki fiatalságáról tanúskodik. „Kedves Feri! Ilyenkor a rigók teledalolják a Levendula utcát, és ha valami szép Bach-muzsikával én kiszólok a teraszról, ők is beleszólnak, mégpedig

4 Vö. Szabó Ferenc: *Dienes Valéria bergsonizmusa*. Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémián 2010. november 10-én; lásd a *Távlatok* honlapján (www.tavlatok.hu).

5 Dr. Dienes Valéria: *Hajnalvárás*. Szerk. Belon Gellért. SZIT, Budapest, 1983, 13–51.

a ritmusfajoknak oly csodálatos elfogadásával, hogy szinte bele lehetne kottázni, talán a »Brandenburgi« vagy egyéb ütemekbe...” Később: „Volt itt egy szemiotikai konferencia, ahová elméleti múltam alapján meghívtak, és Tihanyban tartottam egy előadást a plenáris együttesnek ilyen címmel: *Jel és mozdulat* (Evologika), ennek kivonata is elindul ezzel a levéllel. Talán ráér elolvasni valamikor. Akarok Magával szellemi kapcsolatban maradni. Azért küldöm ezeket. (Persze Tihanyba úgy kerültem, hogy a pódiumig vittek oda-vissza.)” Majd Vali néni arról ír, hogy megzenésíti a szentmise bizonyos részeit. „Hát, kedves jó Ferim, a rigódalok efféle dalokba mennek át. És a Levendula utca továbbadja s rájuk bízva a szeretetteljes köszöntést – rigóhangon: Valéria.”

Vali néni gépelt szöveget küldött, egy kis cédulán jelezte: „Kedves Feri, ilyesmiket mondtam azon a tihanyi Konferencián, előre összefoglaltam, mert úgy volt, hogy ilyen öregem már nem megyek le, csak Gee [Gedeon] leviszi, de aztán mégis levittek; nem olvastam ezt, mert jobban szeretek szabadon beszélni, ha már ott vagyok. De lényegében ezt szántam arra a konferenciára...”

Az orkesztika bergsoni forrása

Henri Bergson még a 19. század végén a tudattények elemzésétől indult el.⁶ Az *Idő és szabadság* bevezetőjében olvasható Dienes Valéria fontos tanulmánya: *Bergson lélektana*. A fordító megmagyarázza a jegyzetekben,⁷ hogy a *conscience* fordítására az elterjedtebb *tudat* helyett az *eszmélet* szót választotta: „Alkalmasabb volt szerintünk a bergsoni terminológia közép-pontjából, mint a lélektani használatra készített *tudat* szó, melynek értelmi rezonanciája tisztán tudományos, a mindennapi nyelvben tartalmassá és színessé vált *eszmélet* jelentéskörével szemben. A szó a mű címében is szerepel, *Idő és Szabadság* a munkának csak fordításai óta adott címe, eredeti címe volt »Tanulmány eszméletünk közvetlen adatairól.«”

A *Jel és mozdulat* (Evologika) gépelt példánya így kezdődik:

Az a kutatás, amelyről itt beszámolok, évtizedeken át (1915 óta) folytatódó elméleti és gyakorlati munkának jelen ütemeiből való. Eredményeit

6 *Essai sur les données immédiates de la conscience*, 1889. Magyarul *Idő és szabadság*. Tanulmány eszméletünk közvetlen adatairól címmel Dienes Valéria fordításában jelent meg 1923-ban.

7 I. m., 197.

kezdetől fogva az ember megismerésének a mozdulatrendszer esz-
közeivel való gazdagítására szántam. Azaz ébredési tünetek között,
amelyek a századfordulón az emberiség szellemi életét jellemezték, ele-
venedik meg az az antropológia, mely Pavlov és Bechterev óta mozdul-
latpszichológiával világítja meg az eszméleti jelenségeket.

Ezt a gondolatot filozófiailag is megalapozza, sőt egy fiziológiai
eredményt metafizikával megelőz (Henri Bergson és Pierre Marie), az
esztétikát új utakra tereli (B. Croce), a képzőművészeteket új irányok-
kal gazdagítja (impresszionizmus, expresszionizmus, kubizmus stb.),
még a táncszínpadot is gondolatközlővé teszi (szabad tánc, a jövő tánca,
Béjart-előzmények); – mindezt s még sok mást, *az időnek tartammá
éledése, az átélt idő megpillantása révén*, mely az emberi alkotásoknak
közlésére is új látóhatárt nyitott.

Dienes Valéria az *ember–mozdulat* kapcsolatról írva így hangsúlyozza
Bergson befolyását:

A legteljesebb embertanulmány a teljes mozdulattanulmányon alapul.
Nem mozgást, hanem mozdulatot mondok. A mozdulatnak a mozgás
fizikai tényezőin kívül pszichológiai tényezője is van. A fizikai mozgás
tér–idő–erő hármasa az életjelenségekben a negyediknek: *a jelentésnek*
szolgálatában áll. Így a mozdulat teljes tanulmánya négyágú feladat. Mi-
kor a századforduló körül Bergson gondolatainak és a két Duncan mozdul-
latkincsének hatására ebbe a tanulmányba fogtam, nem a mozdulat pusztá
gyakorlata, hanem annak az emberi fejlődésben adott szerepe érdekelt.
Ezért neveztem el munkámat „orkesztikának” (mozdulattanulmánynak;
az orcheomai = mozdulok értelmében). A *Matière et Mémoire*-ban megje-
lenő mozdulatpszichológia és az *Évolution créatrice* fejlődéstana dolgozott
gondolkodásomban, amellyel Isadora táncait és Reymond geometriai mozdul-
latkincsét szemléltem a XX. század második tizede után. [...]

Minden emberközi információelmélet azon múlik, hogyan értelmez-
zük ezt az érintkezést. Az eszmélettartalmak eredeti mivoltukban más el-
mékbe át nem vihetők, és egyéb kapcsolatuk nem valósítható, mint a közös
birodalomba tartozó mozdulataink jelentésének megértése. Azt a mozdul-
lathidat, amelyen át gondolataink kicserélődnek: *jelnek* nevezzük. Minden
jel mozdulat eredetű, bármelyik érzékszervünk vállalta is ennek közve-
títését. A jel közvetítő hatásának megértéséhez eszméletünk *szimbolizáló*
hajlamának megvilágítására van szükségünk, amelyet az átvevő, a mozdul-
latrezonanciát végző fél az átvett mozdulattal újra eszméléssé *szublimál*. *Ez
az eszméletből mozdulattá és a mozdulatból újra eszméletté változó műve-
letinverzió, az eszméletcsere, ennek a két folyamatnak a találkozása*. Egyik
a szimbólummá változtatás, a mozdulatjelenség, amely eszméletből fakad

és mozdulattá válik, másik a szublimálás, mely a rezonált mozdulattól fakad, és újra eszmélést teremt. Ez az eszméletcsere lefolyása.

Dienes Valéria később megküldte nekem a *Táncművészeti Értesítő* 1977/1. számának különlenyomatát, amelyben *A szimbolika főbb problémái* című tanulmányát közölték, és amelyben bővebben kidolgozta az evológiát.⁸

A Teremtő fejlődéstől a Két forrás...-ig

Henri Bergson – az *Anyag és emlékezet* (1896) és a *Teremtő fejlődés* (1907) után – *Az erkölcs és a vallás két forrása* (1932) című utolsó nagy művén keresztül eljutott a keresztény misztikusok Istenéig, a Szent János-i „Szeretet az Isten” felismeréséig (1Jn 4, 16).⁹ Dienes Valéria az 1940-es évek elején e negyedik nagy művéről írta:

Ha lefejtjük e mű alap gondolatáról mindazt, amivel a kivitel föléléskítette, az egész bergsoni művön végigvonuló tartam-intuícióból fakadó teremtő fejlődésnek a tapasztalati világban elérhető legmagasabb állomását pillanthatjuk meg a keresztény misztika hatalmas élménykincsében, mely Bergson számára az emberi szellemiség csúcsteljesítményét jelenti. Az emberiség e morális hősei az evangélium neveltjei a teremtő fejlődésnek új győzelmét képviselik. A teremtő fejlődés szellemlépteiben mindegyikük egyetlen s megismételhetetlen megújulás az anyagon áttörő eszméleti erőnek új meg új állomásai, egybehangzó bizonyosságok arról, hogy a lét Okának és Céljának a mi eszmélésünk köréből vett legjobban megközelítő vonása a *szeretet*.¹⁰

- 8 Ezt közölte Dienes Gedeon 1995-ben a Dienes Valéria *Orkesztika – mozdulatrendszer* című gyűjtőkötetében (Planétás, Budapest, é. n., 66–86.)
- 9 Dienes Valéria a Bergson halála után, a negyvenes évek elején írt *Henri Bergson (1859–1941)* című tanulmányában bemutatja mestere fejlődését az *Essai*-tól a *Deux sources-ig* (*Les deux sources de la morale et de la religion*, 1932). Ezt a kiadatlan tanulmányát közlöttem *Az erkölcs és a vallás két forrása* (Szent István Társulat, 2002) bevezetőjeként. Dienes Valéria hagyatékában találtam meg Bergson utolsó nagy művének fordítását, amelyről addig nem tudtunk. Az utolsó hiányzó tucatnyi oldalt hozzáfordítottam, és kicsit átsimítottam a fordítást, mielőtt a SZIT-nek átadtam kiadásra.
- 10 *Az erkölcs és a vallás két forrása* bevezető tanulmányában. Id. kiad., 15.

Bergson a *Két forrás*ban már nem annyira a múltat vizsgálja, hanem a jövőt kémleli, előre és felfelé keres valami Transzcendenst: erről a misztikusok tapasztalata alapján megállapította, hogy nem elvont eszme, hanem szabad teremtés, élő valóság, kicsorduló élet, személyes Szeretet. Ez a Szeretet mozgatja a mindenség életlendületét, a „tartamban” sodródó „teremtő fejlődést”. Isten teremtő Szeretetenergia: erről tanúskodnak a keresztény misztikusok.

Bergson előbb megállapította, hogy a misztikusok tapasztalataik leírásában nem álmodozást vagy beteges képzelgéseket fejeztek ki; majd azt vizsgálta meg, hogy mennyiben eredeti a tapasztalatuk. Arra a következtetésre jutott, hogy istenélményük lényegében eredeti: az életlendület kvintesszenciája, szeretetlendület. A misztikus a Szeretletben látja Isten lényegét; a filozófus a szeretetet teremtő energiának fogja fel. „Egyes lények azért hívtak létre, hogy szeressenek és szeressék őket, minthogy a teremtő energiát a szeretettel kell meghatároznunk. E lények különböznek Istentől, aki maga a Szeretetenergia; ezért csak a világegyetemben jöhettek létre, és a világegyetem értük, miattuk lett.” A filozófus szerint Isten a teremtésben arra vállalkozik, hogy teremtőket teremtsen, hogy a maga számára szeretetére méltó lényeket hozzon létre: Szent Pál szavai szerint „Isten segítőtársait”, „*adjutores Dei*”.

A keresztény misztika tehát az emberiség lelki fejlődésének csúcspontját jelzi, de a kezdeteknél már ott van Krisztus. Bergson ezt megállapítja, de filozófiai módszeréből következik, hogy nem beszél többet Krisztusról, isten-emberi mivoltáról.

A *Két forrás*ban Bergson csak egyszer beszél Krisztusról. „A kereszténység eredeténél ténylegesen ott van Krisztus”, szögezi le. Nem vitatja itt Krisztus isteni természetét, megelégszik a Krisztus-tény állításával, és a Hegyi Beszédet Hozzá kapcsolja. „Egyszerűen csak ezt mondjuk: ha a nagy misztikusok olyanok, amilyeneknek leírtuk őket, akkor utánczóik vagy eredeti, de tökéletlen folytatói annak, amit tökéletesen valósított meg az Evangéliumok Krisztusa.”¹¹

Eszméletcsere. Bergson – Dienes Valéria – Prohászka – Teilhard de Chardin

Dienes Valéria 1967. május 22-én jegyzi be naplójába: „Szeretném felgyújtani itt azt a belső tüzet, amit az én nagy lelkeim táplálnak, melyik

11 I. m., 264–265.

volna alkalmasabb: Bergson–Prohászka–Teilhard; szeretném megírni a nagy Triót [...], Henrik–Ottokár–Péter trióját, akik abban az Időn kívüli örök állapotban talán el tudnák mondani az Idők emberének azt, amit nem találnak meg maguk...”

1970. május 14.: „Ottokár és Henrik az örökkévalóságban karöltve járó lelkek. Szomszédos Terra-évben születnek. A véges életszakaszban egymástól földileg »messze« élnek. Sohasem cserélik ki gondolataikat emberszóval. Henrik nem érti Ottokár nyelvét. Ottokár olvassa Henriket. Gondolataik emberlekekben mégis összeélednek. Még Péter nincs itt, később jön. Hozza az ideszánt gondolatfejlődés kezdődő szintézisét...”

Vali néni 1972. január 23-i hozzámm intézett levelében többek között ezt írta: „Talán emlékszik, Feri, milyen vonalakon jár a gondolatom. Ha az ember életének már a tizedik évtizedében él, nagyon kimélyül az időgondolat, a nem-idő, és olyan különös, meglepő eszmefüzérek alakulnak, kivált, ha Bergsonnal, Prohászkaival Teilhard »mezőnyeinek« sétál az ember. És Jézus emberi eszmélete ennek a három léleknek világításában... Még nem aludt el bennem a gondolat a kilencvenharmadik esztendőben. Csak más meneteléssel jár, és megváltozott – romlott vagy megjavult – műszereivel dolgozik. Vagy talán nem is »dolgozik«, csak él.”

Az Országos Széchényi Könyvtár levéltárában megtaláltam Vali néni kiadatlan, *Eszméletcsere* című írását.¹² Ebben az elképzelt beszélgetésben Bergson és Prohászka eszméletcseréjéről van szó: „két emberi elme gondolatot vált egymással”. Az 1927-ben elhunyt Prohászka magyarul, az 1941-ben meghalt Bergson franciául beszél (de Vali néni Bergson franciáját magyarra fordította). Idézem:

Ebben a beszélgetésükben saját szellemi alkatuk természetéről váltják fel eszméletüket és annak emberileg már beérett tartalmát. A mindenség két közeli pillanatában indultak el öröklétük földi pályáján. Egyik az 1858-ik, másik az 1859-ik földévben, éspedig a korábbi [Prohászka] október 10-én, a későbbi [Bergson] pedig október 18-án. Az egyik gyermekkorában a judaizmust, a másik gyermekkorában a kereszténységet szívta be. Majdnem egyidejűleg éltek a földön, de sohasem találkoztak...

12 A következőkben röviden összefoglalom *Eszméletcsere* (Dienes Valéria – Bergson – Prohászka – Teilhard) című hosszabb tanulmányomat, amely a *Prohászka ébresztése* II. kötetében jelent meg (Budapest, 1998, 277–323.). Ebben bővebben kifejtem azt a szellemi „ozmózist”, amely Dienes Valéria eszméletében végbement a három gondolkodóval történt gondolatcsere folytán.

Következik az „elmék párbeszéde”. Bergson és Prohászka bemutatja ismeretelméletét; beszélnek az intuícioról. Közben utalás történik Teilhard de Chardin-re is. Most megelevenedik a párbeszéd:

Prohászka: Ezek a gondolatok nem fogalmi pontosságok, ezek élményekre való rámutatások, melyek az empiria ugyanolyan valóságos részei, mint a belőlük fogalmasítottak. Ezek az eszmélés más területeiről valók, a teljes belső világ valóságából, amelyet későbben jött gondolattestvérünk [Teilhard] »dedans«-nak emlegetett, és amelyen át ugyanaz az intuíció közeledik felénk.

Bergson: Ez bizony ugyanaz a dolog, amit én hangsúlyoztam Párizsban, a mi filozófiai társaságunknak az összejövelelein, amikor megkérdeztek engem: ugyan mi az az intuitív ismeret?... (Az emberi szellem) képes egyesülni és azonosulni a valósággal, mely egyszerre materiális és spirituális. De nehéz róla beszélni, és azt elgondolni; és könnyen megvádolják az embert költészettel, mikor gondolatot merít azokból a metaforasorozatokból, melyek a kifejezhetetlenek ugyanazon pontja felé irányulnak. Nem ízlelted soha ezeket a nehézségeket?

Prohászka: Ezt az ismeretelméletet kellett volna továbbépítenem, de nem építettem tovább. Lehet, hogy sok mindent elmondtam volna helyetted, de a velem együtt-lakó eszmélettársak félreértettek engem, mert szavakon át néztek a valóságra, fogalmi struktúrákon át a közvetlenre, és egyetlen valóságnak minősítették a fogalmasítottakat és a közvetlent.¹³ Akkor leléptem a metafizika talajáról és teljesen az emberlelkek gondozására fordítottam a nekem adott szellemi erőket. Beszéltem az ő naiv realizmusuknak a valósághoz eléggé hozzáférni próbáló józan ész nyelvén – nálatok »sens commun«-nek hívják.

Bergson: Ezen a nyelven minden metafizikát el lehet mondani.

Prohászka: Én azonban ismeretelméletem kettősségét már nem az emberi eszmelet magyarázatában, hanem Krisztus valóságában vettem munkába és megépítettem a magyar lelkek számára az egyházas Krisztus-valóságot. Te messziről jöttél Krisztus felé.

Bergson: Jól mondod: én gyermekkori judaizmusomból léptem ki. Én nem nevelődtem benne, mint te, hanem úgy kellett fölfedezni a Krisztust. Sohasem tudtam teljesen kibeszélni magamat róla, mert sohasem mondtam ki utolsó szavamat sem. Mégis a Két forrás című művemben a misztikus empiriával egybehangzóan és főleg a katolikus misztika kijelentéseinek értelmében azzal a meggyőződéssel konkludáltam:

13 Dienes Valéria itt Prohászka indexre tett székfoglalójának kritikusaival utal. Az index-ügyről részletesen monográfiámban írtam: *Prohászka Ottokár élete és műve (1858–1927)*. Szent István Társulat, Budapest, 2007. VI. fejezet, 175–203.

hogy Isten – szeretet. Ez a Krisztusnak tanítása. Így én is a te konklúziódra jutottam...

A párbeszéd következő szakaszában Dienes Valéria még jobban kidolgozza azt, hogy milyen hatások, felismerések révén jutott el Bergson ahhoz a felfedezéshez, hogy Isten = *Agapé/Szeretet* – tehát *Az erkölcs és a vallás két forrása* vallásfilozófiájához. Prohászka már nem ismerhette ezt az 1932-ben megjelent könyvet, amely – mint említettem – mély benyomást gyakorolt Dienes Valéria ifjúkori (szekszárdi) barátjára, Babits Mihályra is.

De fejezzük be a Bergson–Prohászka-párbeszédet:

Bergson: Én úgy látom, hogy az, ami szellemi testvéreké tesz bennünket, a gondolkodásunknak a közvetlen felé vivő irányulása. A konstruktívnek vitalizálódása. Visszatérés a még-nem-formulázott források felé. Belemerülés a gondolat történetébe, amelyet védelmez, erősít, elmélyít az a konkrét benyomás, amelyet »tényfürdőinkben« nyerünk, és amelyek bennünket azoknak a születőben levő fogalmaknak metaforái felé vezetnek, hogy megjelenhessenek a gondolkodás történetében oly ritkán megjelenő intuitív pillanatok...

Bergson és Prohászka – ahogy Dienes Valéria látta

Dienes Valéria 1923-as megtérése után, 1924 és 1927 között szellemi-lelki kapcsolatot létesített a szintén Bergson befolyása alatt író Prohászka Ottokár székesfehérvári püspökkel. Az előbb idézett fiktív párbeszédben jól kifejezte a két gondolkodó szellemi rokonságát. A *Vigilia* 1974. karácsonyi Prohászka-számában¹⁴ Dienes Valéria *Ismeretelmélet és időreform Prohászka és Bergson gondolkodásában* címmel tömören összefoglalta ezzel kapcsolatos meglátását:

Az a gondolat, hogy napjaink minden filozófiai megújulása az evolúció céltudatos vagy mélyeszmeleti feltöréseiből fakad, dolgozott már Spencer evolucionizmusában is, amelyet Bergson elégtelennek vélt, mondván, hogy amiről Spencer beszél, az nem evolúció, mert az idő metafizikai reformja nélkül a fejlődés le nem írható... Ez (a bergsoni) episztemológia Prohászkanál nem állt meg az emberi eszméleten,

14 E számban Rónay György tőlem is közölt tanulmányt: *A hitvédő és teológus Prohászka*.

hanem emberből indult ki, és istenismeretben végződött. Ennek mélységeit használta fel életének az index utáni korszakában, az élet feladatai közt végleg túlsúlyá tette pasztorálásban, amellyel megkevesbítette filozófiai kutatásait. Metafizikai eredetű megvilágításait is a pasztoráció szolgálatába állította, és szívesen tekintette a fogalmat s a belőle fakadó konstrukciókat az emberi cselekvés életingereinek. Az ismeretet kezdődő cselekvésnek látta, és gyakran megismételte, hogy a fogalmi körvonalazottságának és vázlatosságának kritikája nem a gondolat homályának és pontatlanságának javára szól. A fogalom az infinitezimálé, amelyben már ott rejlik a tette fejlődésnek előre küldött képlete, és benne már előre kialakul az élet cselekvő integrálja az ismereti elemnek a tevékenység e kikezdésében.

Vali néni *Vigilia*-beli cikkében azokra a „három évig tartó gondolatközlésekre” utal, amelyek 1924 és 1927 közötti beszélgetéseik során történtek, amikor is Prohászka „a legnagyobb eredetiséggel és közvetlenséggel” fogadta az evolúció megújult, az időreformból folyó gondolatát. De a cikkben is, meg az előbb idézett fiktív Bergson–Prohászka-dialógusban is Vali néni arra tesz célzást, hogy Prohászka 1924 előtt nem ismerte igazán Bergson ismeretelméletét. Ezt azonban meg kell kérdőjelezni. *Prohászka és a modernizmus* című tanulmányomban¹⁵ megmutattam, hogy már 1910 körül, amikor Dienes Valéria Párizsban Bergsont hallgatta, Prohászka közvetlenül is (a *Tanulmány az eszmélet közvetlen adatairól* német fordítása alapján), de főleg a bergsonista filozófus, Edouard Le Roy közvetítésével, megismerte és magáévá tette a fejlődés, a történetiség, a cselekvés, az intuíció és az átélés bergsoni–blondeli eszméit.¹⁶

Bergson – Le Roy – Prohászka – Teilhard de Chardin

Dienes Valéria, aki jól ismerte Bergson, Prohászka és Teilhard de Chardin eszmevilágát, mélyreható intuícióval megsejtette *a három gondolkodó szellemi rokonságát*, és részben még tovább is gondolta ezt az „eszmeletcserét”. Hallottuk: a fiktív Bergson–Prohászka-dialógusban is, de Dienes Valéria naplójegyzeteiben is utalás történik a harmadik „rokon” gondolkodó, Teilhard

15 *Prohászka ébresztése* I. Id. kiad.

16 Prohászka „bergsonizmusának” alakulásáról, Prohászka és a modernisták viszonyáról, valamint az indexre tétel körülményeiről bőven írtam *Prohászka Ottokár élete és műve (1858–1927)* című monográfiám V. és VI. fejezetében. Id. kiad.

de Chardin víziójára. Az auvergne-i születésű (mint Pascal) jezsuita tudós és gondolkodó esszéiből Dienes Valéria többet magyarra fordított.¹⁷

A dialógus során meg is jegyzi a következőket:

Kétségtelen, hogy a Prohászka–Bergson rokonság huszonkét év múlva megismétlődik a nagy sarcenat-i franciában [Teilhard-ban]. A huszonkét évvel korábban születő két gondolkodónak teljes evolúciós súlya és teremő idő-ereje feltör ebben a szédületesen eredeti gondolkozóban, aki akkor született Sarcenat-ban, amikor tájt Bergson téziseit gondolkozta és írja, és amikor Prohászka [Rómában] pappá szentelik. Elhozta a folytatódásukat is, osztolni jött a sorsukban. Vajon nem ennek a lélekutánzó alkatnak köszöni? Persze, ezt nem csak ilyen távolról kellene megérteni. (Vajon ezzel írom most tele ezt a füzetet?)

Említett hosszabb tanulmányomban (*Prohászka ébresztése I.*) *tényszerűen* is igazoltam Prohászka és Teilhard néhány meglátásának rokonságát, *közös eredetét*. A közös forrás vagy gyökér kétségtelenül Bergson filozófiája, amely közvetlenül is, de Edouard Le Roy bergsonista filozófus közvetítésével is¹⁸ hatott Prohászka-ra és Teilhard-ra, aki az 1920-as években baráti kapcsolatban állt és együtt dolgozott Le Roy-val.¹⁹

Máshol már bővebben kifejtettem ezt, részben kiigazítva Schütz Antal és Rezek Román megjegyzéseit Prohászka és Bergson kapcsolatára vonatkozóan. Új adalékkal szolgáltam Prohászka bergsonizmusához, főleg azzal, hogy megmutattam a bergsonista filozófus, Edouard Le Roy *Dogme et critique* című, 1907-es gyűjtőkötetete befolyását. Prohászka az akadémiai székfoglaló *fogalmazványában* gyakran hivatkozik nemcsak Bergsonra, hanem Le Roy említett tanulmánykötetére is (a lapszámokat megjelölve), ahol a modernista viták középpontjában álló modernista katolikus gondolkodó, Le Roy Bergson és Blondel élet- és cselekvésfilozófiáját közvetíti neki.²⁰

17 Teilhard de Chardin: *Hit az emberben*. Válogatott tanulmányok. Ford. Dienes Valéria. SZIT, Budapest, 1968; Rónay György előszavával. Ezek a Párizsban Vali nével közösen kiválasztott esszék.

18 Prohászka bőven felhasználta Le Roy *Dogme et critique* című tanulmánygyűjteményét székfoglalója *fogalmazványában*. Itt számos bergsoni meglátást, képet, gondolatot találunk, amelyek a nyomtatott székfoglalóban (*Az intellektualizmus túlhajtásai*) nem jelentek meg.

19 Vö. Prohászka és a modernizmus. In *Prohászka ébresztése I.* Budapest, 1996, 88–119.

20 Megjegyzem még: Bergson és Prohászka viszonyának kérdésében véleményem eltér Frenyó Zoltán filozófus álláspontjától. Lényegében a hagyományos tomizmus és Szent Tamás újabb értelmezése (Rousselot és Maréchal jezsuiták, valamint a domonkos Chenu és követői) közötti eltérésről van szó. Rousselot például Bergson filozófiájának „rácsán” keresztül értelmezte újra Szent Tamás intellektualizmusát.

Korábban rávilágítottam arra, hogy Prohászka (Nietzsche által is befolyásolt) életfilozófiája vagy inkább „egzisztencializmusa” igazában Bergson és Blondel, illetve Gabriel Marcel eszmei irányával rokon. Prohászka filozófiája több ponton Marcel egzisztencializmusára emlékeztet, aki – naplójegyzetei tanúsítják²¹ – a lét misztériumának konkrét megközelítésében szintén felhasználta Bergson és Nietzsche meglátásait.

A székfoglaló idejéből való naplójegyzetekben is (*Naplójegyzetek* II.) ilyen gondolatok térnek vissza: „Sokszor szinte lázban égek, gyötör a vágy, eltalálni a formát, kifejezni az ént [...] s így érzem azt a nagy nyugati tendenciát az egyedinek szabad, különb formákat teremtő kialakítására. Ez a tendencia a fejlődés iránya. A fejlődés új fakadás, új hajtás, új alakulás, de az új nem lehet más, csak egyedi...” (1910. május 30.)

A következő jegyzet Bergson intuíció-meghatározását adja vissza: „Tudásunk minden terén mi mások fogalmát, szisztémáit, művészetét, műveit csak akkor értjük, ha szeretettel beletaláljuk magunkat abba, amit ők gondoltak, hogy átéljük valamiképp ezek történetét. [...] Szeretettel lehet csak érteni – másba állva bele, magát vele azonosítva lehet csak látni úgy, mint ő.” (1910. szeptember 20.)

Teilhard de Chardin, Prohászka és Dienes Valéria eucharisztikus misztikája

Befejezőképpen csak egy jelzés Teilhard, Prohászka és Dienes Valéria eucharisztikus misztikájáról.²²

Teilhard de Chardin a keresztény hit fényében kiegészíti, továbbfejleszti Bergsont. Megmutatja, hogy a világfejlődés a nooszféra (a szellem szférája) fázisában csak úgy folytatódhat, ha egy már létező transzcendens Ómega-pont (a feltámadt Krisztus) vonzza, egyesíti az emberi személyeket a felülről jövő szeretet-energiával. E szeretet-energia forrása a Feltámadott Lelke, a Szentlélek, aki Krisztus Testében, az Egyházban működik, általa kiárad szívünkbe Isten szeretete (Róm 5,5). A természetfeletti genezis mozgatója tehát a Szeretet-Isten, akit a keresztény misztikusokat tanulmányozó Bergson is felfedezett a *Deux sources* írása idején, Teilhard-nál az antropogenezis, folytatása a noogenezis (a szellem

21 Lásd Szabó Ferenc: *Marcel önmagáról*, Kairosz, Budapest, 2016.

22 Vö. Prohászka *ébredése* II. Id. kiad., 317–323. Lásd még Dienes Valéria *önmagáról*. Id. kiad., 22–37.

genézise), illetve *természetfeletti szinten* a *krisztogenezis*: Krisztus Testének, az Egyháznak a kiépülése, ami főleg az Eucharisztia révén történik.

Teilhard de Chardin lelkiségének Napja *a feltámadt és az eucharisztikus Krisztus*. Isten emberszeretete Benne nyilatkozott meg, „Benne lakozik az Istenség egész teljessége (testileg) *testet öltve*” (Kol 2,9). Mivel az *Eucharisztia* a Megtestesült Ige jelenléte közöttünk: a meghalt és feltámadt Krisztus misztériumának megjelenítése, és mivel főleg általa „épül ki” Krisztus Teste, az egész világfolyamatot úgy tekinthetjük, mint a teremtett világ humanizálását – a nagy ostya előkészítését a konsekrációra, az átváltoztatásra, amelyet a Szentlélek visz véghez.

Főleg az eucharisztikus misztikában rokon Teilhard-ral a mi Prohászánk (*Naplójegyzetek; Az élet kenyere*). Dienes Valéria a bergsoni filozófia és a prohászka misztika folytatódását és továbbfejlesztését ismerte fel Teilhard de Chardin kozmikus víziójában, az Eucharisztia hatásának kiterjesztésében. Ezért is fogott hozzá már 1965-ben (amikor Párizsban megismerkedtünk) Teilhard írásainak fordításához.²³ Ebbe a misztikába kapcsolódott bele élete utolsó szakaszában.

A *Miénk az idő*²⁴ válogatásának *Coenaculum erőtere* című „gyűjteményében” olvashatjuk a csodálatos elmélkedéseket az 1960-as és az 1970-es évekből az Eucharisziáról, a szentmiséről. *Vali néni misztikájában Jézus szavai – „Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre” –*, *Bergson idő-emlékezet filozófiája és Teilhard Krisztus-központú és eucharisztikus lelkisége ötvöződik*. Az Egyház a szentmisében *aktualizálja* a feltámadt Krisztus jelenlétét, ebbe kapcsolódik bele a hívő keresztény. – Íme egy kis ízelítő a *Miénk az idő* című gyűjteményből. E részlet kifejezetten jelzi, hogy Vali néni Prohászka eucharisztikus lelkiségét újra megtalálta Teilhard-nál is:

1971. május 21. „Az én emlékezetem”. És valamit kell az emberiségnek ezentúl folytonosan cselekedni erre az Emlékezetre. Az Ő Emlékezetére. Kinyitotta már valaki ezt az ablakot? Kinézett-e valaki annak távlatába? Tudom: Ottokár, Henrik, Péter [Prohászka Ottokár, Henri Bergson, Pierre Teilhard de Chardin]. Ez volt Ígéretéletük tartalma. Mind a hárman ezért a szentmiséért jöttek, ezért az időbontó Szentmiséért; és az a Bergson, aki nem hagyta el a zsidóságát, de Isten tette kereszténnyé, ő mondta meg először ennek az Emlékezet szónak értelmét, mikor még nem is merte egynél többször kiírni Isten nevét a *Teremtő fejlődésben*.

23 Teilhard de Chardin: *Hit az emberben*. Id. kiad. Dienes Valéria azokat a tanulmányokat fordította le, amelyek 1965-ben kiválógtunk, és amelyekre engedélyt kértünk Mlle Mortier-től, Teilhard szellemi hagyatékának gondozójától.

24 Dienes Valéria: *Miénk az idő*. Id. kiad., 253–306.

Igen, most megérkeztem ehhez a három lélekhez, és pedig a szentmise Emlékezet szavánál. [„Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre.”] Most már tudom. Ennek a három léleknek Ígérételete az örökkévalóságból hozza nekünk Jézus Emlékezetét!²⁵

